

Sławomir Zonenberg

Rękopisy kronik krzyżackich z XVI-XIX wieku przechowywane w Centralnym Archiwum Zakonu Niemieckiego w Wiedniu

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 551-561

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sławomir Zonenberg

Rękopisy kronik krzyżackich z XVI—XIX wieku przechowywane w Centralnym Archiwum Zakonu Niemieckiego w Wiedniu

Dziejopisarstwo Zakonu Krzyżackiego powstałe na terenie Prus do końca XVI w. doczekało się bogatej literatury. Badacze omówili zarówno poszczególne zabytki, jak i całą historiografię pruskiej gałęzi Zakonu¹. Natomiast jego dziejopisarstwo, które powstało na terenie Rzeszy, to część historiografii jeszcze niezbyt dokładnie zbadana. Skrótowe informacje o paru tylko zabytkach, świadczące o braku wiedzy w tym temacie, znane nam są zaledwie z prac dwóch autorów. U. Arnold, omawiając historiografię krzyżacką w Rzeszy Niemieckiej, wymienił następujące dzieła: historię rycerza krzyżackiego Jörga Stulera, powstałą w 1479 r. najprawdopodobniej w baliwacie frankońskim; *Die Chronik der vier Orden von Jerusalem* napisaną w latach dziewięćdziesiątych XV stulecia w baliwacie frankońskim być może przez kapłana krzyżackiego w Mergentheim; *Die Jüngere Hochmeisterchronik*, tj. *Młodszą kronikę wielkich mistrzów* napisaną w latach dziewięćdziesiątych XV w. w baliwacie utrechtckim najprawdopodobniej przez kapłana krzyżackiego; wydaną drukiem kronikę kapłana krzyżackiego, radcy duchowego zarządu Zakonu w Mergentheim oraz dyrektora tamtejszego seminarium duchownego i proboszcza miejskiego Johanna Kaspara Venatora, *Historischer Bericht vom Marianisch Teutschen Ritter-Orden, des Hospitals Unser lieben Frauen zu Jerusalem*, Nürnberg 1680; opublikowaną kronikę rycerza krzyżackiego Guillaume Eugene Josepha de Wal, *Histoire de l'ordre teutonique, par un chevalier de l'ordre*, t. 1—8, Paris — Reims 1784—1790².

1 Podajemy tylko najważniejsze opracowania syntetyczne (w wymienionych pracach cała szczegółowa literatura): M. Töppen, *Geschichte der preussischen Historiographie von P. Dusburg bis auf K. Schütz*, Berlin 1853; H. Bauer, *Peter von Dusburg und die Geschichtsschreibung des Deutschen Ordens im 14. Jahrhundert in Preußen*, Berlin 1935; H. Grundmann, *Deutsches Schrifttum im Deutschen Orden*, Altpreussische Forschungen, 1941, Bd. 18, ss. 21—49; K. Helm, W. Ziesemer, *Die Literatur des Deutschen Ritterordens*, Giessen 1951, ss. 145—172; W. Hubatsch, *Zur altpreussischen Chronistik des 16. Jhs*, Archivalische Zeitschrift, 1955, Bd. 50/51, ss. 429—462; O. Engels, *Zur Historiographie des Deutschen Ordens im Mittelalter*, Archiv für Kulturgeschichte, 1966, Bd. 48, ss. 336—363; U. Arnold, *Studien zur preussischen Historiographie des 16. Jahrhunderts*, Bonn 1967; E. Maschke, *Die ältere Geschichtsschreibung des Preussenlandes*, w: *Scriptores rerum Prussicarum* (dalej cyt. SRP), Bd. 6, Frankfurt a. Main 1968, ss. 1—21; T. Jasiński, *Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus*, Poznań 1996. Jako ostatni dokładnie omówił je J. Wenta, *Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens*, Toruń 2000, ss. 7—251. Zdecydowanie gorsza sytuacja jest dla Inflant: patrz N. Angermann, *Die mittelalterliche Chronistik*, w: *Geschichte deutschbaltischen Geschichtsschreibung*, hrsg. von G. von Rauch, Köln—Wien 1986, ss. 3—20.

2 U. Arnold, *Deutschordenshistoriographie im Deutschen Reich*, w: *Die Rolle der Ritterorden in der mittelalterlichen Kultur*, hrsg. von Z. H. Nowak, *Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica*, t. 3, Toruń 1985, ss. 71—84.

Natomiast Z. Kowalska poinformowała skrótowo o kronice Johanna Kaspara Venatora. Podała ponadto, że napisano również inne liczne kroniki krzyżackie, których jednak nie wymieniła³. Nie opublikowano również zasobu oddziału rękopisów (Abt. Handschriften) Centralnego Archiwum Zakonu Niemieckiego w Wiedniu (Deutschordens-Zentralarchiv in Wien), gdzie są przechowywane liczne kroniki krzyżackie z analizowanego okresu, a zainteresowanie historyków wzbudziły jedynie dwa oddziały (Abt. Preußen, Abt. Livland) zawierające dokumenty z czterdziestu czterech oddziałów tegoż archiwum⁴. Rękopisom poświęcono jedynie drobne wzmianki przy okazji omawiania całego zasobu archiwum⁵. Szkoda też, że kroniki krzyżackie ze wzmiankowanego okresu nie zostały omówione w pracy, której zakres mógłby sugerować ich wykorzystanie⁶. Wydaje się zatem, iż warto poinformować o krzyżackich zabytkach dziejopisarskich przechowywanych w Dziale Rękopisów Centralnego Archiwum Zakonu Niemieckiego w Wiedniu (Deutschordens-Zentralarchiv in Wien, Abt. Handschriften), a które powstały w XVI—XIX stuleciu. Są to następujące dzieła (podajemy je według kolejnych sygnatur, pod którymi są przechowywane)⁷:

Rkps 72: Geschichte des Deutschen Ordens bis 1833; z XIX w.; fol. 1—110.

Rkps 78: Historia equestris Ord. Hospitalis S. Mariae Theutonicorum in Hierusalem, de eius progressu post eorum discessum ex Prussia et rebus varia fortuna gestis usque ad nostra tempora continuata atque mandato reverendissimi, serenissimi Principis Maximiliani — in hunc ordinem digesta. Pars altera. Scripsit Jacob Josephus Breitenbach; z 1790 r.; fol. 1—52.

3 Z. Kowalska, *Krzyżacy w innym świetle. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, Wien 1996, ss. 58—59.

4 Poniższe prace zajmują się dokumentami: *Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien. In Regestenform*, hrsg. von E. G. von Pettenegg, Bd. 1 (1170—1809), Prag — Leipzig 1887; *Regesten aus dem Centralarchiv des Deutschen Ritter-Ordens in Wien*, hrsg. von V. Schindler, w: *Quellen und Darstellungen zur Geschichte der Stadt Wien*, Bd. 9, Wien 1921; *Nordosteuropa und der Deutsche Orden. Kurzregesten*, hrsg. von K. Wieser, Bd. 1 (bis 1561), Bad Godesberg 1969, w: *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 17; *Nordosteuropa und der Deutsche Orden. Kurzregesten*, hrsg. von K. Wieser, Bd. 2 (1562 — Ende 18. Jh.), Bad Godesberg 1972, w: *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 27; patrz też J. Sarnowsky, *Die Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen*, w: *Edition deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14.—16. Jahrhundert)*, hrsg. von M. Thumser, J. Tandecki, D. Heckmann, Toruń 2001, s. 192.

5 K. Wieser, *Das Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien*, Preussenland, Jg. 1, 1963, Nr 1—2, ss. 9—19, na s. 13 poinformował, że oddział rękopisów tego archiwum liczy łącznie 1017 kodeksów, które pochodzą z XIII—XX w. Są to m.in. kopiarusze, kroniki, księgi spraw gruntowych (urbarze), nekrologi, kroniki rymowane, reguły i statuty zakonne, herbarze, rękopiśmienne opracowania historii Zakonu i jego konstytucji, podręczniki do budowy twierdz, mapy. Według tego autora tylko niektóre z nich zasługują na uwagę, a z kronik zakonnych dwie pozycje, tj. Hs. 392 oraz Hs. 427b; M. Biskup, *Centralne Archiwum Zakonu Krzyżackiego w Wiedniu*, *Przegląd Historyczny*, 1964, t. 55, ss. 78—83, na s. 80 podał za powyższą pracą K. Wiesera podobne wiadomości; K. Wieser, *Das Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien*, *Archivalische Zeitschrift*, 1964, Bd. 60, ss. 131—152; na ss. 138—139 ponownie poinformował ogólnie o zachowanych rękopisach; por. V. Schindler, *Der Deutsche Orden und sein Archiv in Österreich*, *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine*, 1928, Bd. 76, kol. 174—180, który, jak inni, zasób archiwum omówił pobieżnie.

6 Chodzi tu o pracę W. Wippermanna, *Der Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Ordens in der deutschen Geschichtsschreibung und Publizistik*, w: *Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin*, Bd. 24: *Publikationen zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen*, Bd. 2, Berlin 1979; patrz krytyczną recenzję tej pracy M. Biskupa, *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, 1983, Bd. 31, ss. 119—129 oraz nieudaną replikę W. Wippermanna, *ibidem*, ss. 129—135.

7 Niemiecki skrót Hs. (Handschrift), występujący przed sygnaturą archiwalną, oddajemy poniżej za pomocą polskiego skrótu rkps (rękopis).

Rkps 98: *Historia fundamentalis seu simplex et genuina Narratio de fundamentali et formali ortu Ordinis B. Mariae Virginis Teutonicorum, quam Reverendissimo ac Celississimo S. Rom. Imperij Principi Joanni Casparo Prussiae Administratori, Supremo Eiusdem per Germaniam, Italiam partesque transmarinas Magistro Domino Suo Clementissimo in strenam humillime offert anno quo omnes Theutonicae et Equestris Nobilitatis amantes non immerito accinant.* — Jo. Caspar Venator O.T.; sprzed 1687 r.; fol. 1—14⁸.

Rkps 99: *Geschriebene Series Successionis et Historie von denen Herrn Meistern des Ritterl. Teutschen Ordens in Lieffland;* łaciński oryginał został napisany przez Thomasa Hornera, którego określono jako „livländischer Diener”; kronikę na język niemiecki przetłumaczył Konrad Bernbach, którego określono jako „Ballei Hessen Diener”; z 1566 r.; fol. 1—35⁹.

Rkps 103: *La Chronique de l'Ordre Teutonique de la Chevalerie de la Maison et de l'Hospital de Notre Dame de Jerusalem; contient en abrégé selon les numeros le Commencement et l'origine du venerable Ordre susdit etc.* — Les Hochmeisters qui ont été. Les Souverains et princes du dit Ordre, avec plusieurs privileges et graces qui lui ont été accordés, deméne que du Bailliage d'Utrecht en quelle année il a commencé, et les Lantcommandeurs de la Maison d'Utrecht etc. etc.; z 1780 r.; pag. 1—232.

Rkps 126: *Kurze Geschichte der Hochmeister von Heinrich Walpot bis Leopold Wilhelm v. Hofrat Anton Breitenbach zu Mergentheim;* z 1850 r.; fol. 1—32¹⁰.

Rkps 127: *Compendium historicum von des Deutschen Ordens Anfang, wie derselbe in Preußen kommen, dasselbe zum Christentum brachte und bei 300 Jahr besessen.* Verfaßt von Balleirat Paul Schreiber; z około 1650 r.; pag. 1—209.

Rkps 129: *Cronica des Hochwürdigen Ritterlichen Teutschenn Ordenns zu sampt der Edlenn Lanndt Preussenn vnd Leyflanndt Ursprung uff das aller kürtzt begriffen;* kronika została napisana przez trzech rycerzy Zakonu Krzyżackiego rodzeństwo Leo, Adriana i Faustina von Waiblingen w latach 1504—1533; fol. 1—315¹¹.

Rkps 144: *Chronik des Deutschen Ordens von den Anfängen bis Albrecht von Brandenburg;* z XVI w.; fol. 1—279¹².

Rkps 145: *Kurze und wahrhaftige Histori, welchermaßen die Herrn Maister des Ritterlichen Teutschen Ordens in Livland nacheinander regiert;* łaciński oryginał został napisany przez Thomasa Hornera, którego określono jako „livländischer Diener”; kronikę na język niemiecki przetłumaczył Konrad Bernbach, którego określono jako „Ballei Hessen Diener”; z XVI w.; fol. 1—34¹³.

Rkps 147: *Catalogus der Hochmester des ritterlichen Deutschen Ordens bis Albrecht von Brandenburg;* z XVII w.; pag. 1—80.

8 O Johannie Kasparze Venatorze: patrz B. Demel, *Das Pristerseminar des Deutschen Ordens zu Mergentheim*, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 12, 1972, ss. 73—87. Por. rkps 193, 201, 231, 232a.

9 Por. rkps 145, 435.

10 W kodeksie tym znajdują się akwarele herbów wielkich mistrzów. Por. rkps 150, 450.

11 Rękopis zawiera też dzieje krajowych mistrzów niemieckich w latach 1243—1694. W kodeksie znajdują się akwarele herbów wielkich mistrzów i mistrzów krajowych niemieckich. O Adrianie, Faustynie i Leonie von Waiblingen: patrz K. H. Lampe, *Altpreußische Biographie*, Bd. 2, Marburg/Lahn 1967, s. 768; tam też skrócone informacje o ich kronice. Por. rkps 148, 341, 443, 465.

12 W rękopisie znajdują się akwarele herbów wielkich mistrzów.

13 Por. rkps 99, 435.

Rkps 148: Cronica des hochlöblichen würdigen ritterlichen Deutschen Ordens zusamt der edelen Land Preußen und Livland Ursprung auf das aller kürzeste; z 1528 r.; fol. 1—58¹⁴.

Rkps 150: Notizen über den Deutschen Orden; dziełko to, informujące o powstaniu Zakonu Krzyżackiego jest autorstwa radcy dworu w Mergentheim Antona Breitenbacha; z 1850 r.; fol. 1—13¹⁵.

Rkps 154: Summarische und wahrhafte Beschreibung des alten und edlen Landes Preußen, darinen erzählt werden die vornehmsten Völker, so dasselbige bewohnt, ihre Sitten, Glaube und Gottesdienste, auch was für Enderung sich darinen zugetragen, bis es endlich an den Deutschen Orden kommen; z 1688 r.; fol. 1—46.

Rkps 155: Succinta Notitia de Origine secundis et adversis successibus nec non de statu moderno inclyti Ordinis Equestris Hospitalis B. M. V. Teutonicorum in Jerusalem. Adjunctis nominibus et insignibus omnium praefati Ordinis Magistrorum eorumque electione, gestis et obitu; z 1710 r.; fol. 1—48¹⁶.

Rkps 167: Erweiterung des Ordens-Buches mit Einschaltung der Großkapitel-Schlüsse von 1625 bis 1801; z XIX w.; pag. 1—61.

Rkps 176: Historia wie der hohe Deutsche Ritterorden die Provinz Livland bekommen, und wie derselbe successu temporis davon wieder entsetzt worden; kronika została napisana przez Johanna Heinricha Ursinusa; z XVIII w.; fol. 1—192¹⁷.

Rkps 177: Kurze Zusammenfassung der Geschichte und Verfassung des Deutschen Ordens zur Unterweisung und zum Unterricht für die Ordens—Novizen; z XVIII w.; fol. 1—119.

Rkps 179: Succincta et genuina relatio historica de equestri Ordine B. Mariae Virginis Teutonicorum, e diversis auctoribus classicis aliisque documentis authenticis collecta anno 1736; fol. 1—62.

Rkps 184: Kurzgefaßte historische Nachricht von des hohen Deutschen Ritter Ordens Ursprung, Wachsthum, Aufnehmen auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt von Johann Heinrich Feder; z 1745 r.; fol. 1—118¹⁸.

Rkps 185: Remonstratio de misero statu Ordinis Teutonici; kronika została napisana przez archiwistę Stephana Kheulla; z około 1695 r.; pag. 1—85.

Rkps 193: Ordenschronik Johann Caspar Venator's 1190—1416; z około 1669 r.; fol. 1—177¹⁹.

23. Rkps 198: Aus denen Actis gezogene zuverlässige Historie, wie der hohe Deutsche Ritterorden die Provinz Livland bekommen und wie derselbe successu temporis deren

14 Por. rkps 129, 341, 443, 465.

15 Kodeks ten zawiera następujące ryciny: wręczenie herbu Zakonowi Krzyżackiemu przez papieża i cesarza, Hermanna von Salza jako wielkiego mistrza, herby Heinricha von Walpot i Ottona von Kerpen. Por. rkps 126, 450.

16 Rękopis zawiera herby wielkich mistrzów od Heinricha von Walpot do Franza Ludwiga.

17 W kodeksie znajduje się ponadto 29 dodatków. Autor kroniki nie jest identyczny z żyjącym w latach 1608—1667 bibliistą protestanckim Johannem Heinrichem Ursinusem, od 1632 r. rektorem gimnazjum luteranckiego w Moguncji, następnie kaznodzieją w Spirze, a od 1655 r. nadintendentem w Ratyzbonie; patrz C. Siegfried, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 39, 1971, ss. 366—367. Por. rkps 198.

18 Jest to wierszowana historia Zakonu. Por. rkps 210, 219, 220, 221, 247, 481.

19 O autorze kroniki: patrz przyp. 8. Por. rkps 98, 201, 231, 232a.

wieder entsetzt worden; kronika została napisana przez Johanna Heinricha Ursinusa; z 1747 r.; fol. 1—56²⁰.

Rkps 201: Genuina demonstratio de continua Ordinis B. Mariae Theutonicorum alias der Deutsche Ritterorden genannt a primaevo suo Instituto usque in hodieum diem successione tam quoad DD. equites quam sacerdotes, eorundemque meritis erga S. Ecclesiam et Imperium Romanum; kronika została napisana przez Johanna Kaspara Venatora; z 1686 r.; fol. 1—62²¹.

Rkps 210: Kurzgefaßte historische Nachricht von des Hohen Deutschen Ritterordens Ursprung, Wachstum und Aufnehmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Johann. Enric. Feder, Hoch- und Deutschmeister Hofrat u. Der Ballei Franken Rat; z 1745 r.; fol. 1—159²².

Rkps 216: Ad historiam Ordinis Teutonici; z XVIII w.; fol. 1—262²³.

Rkps 219: Kurzgefaßte historische Nachricht von des Hohen Deutschen Ritter Ordens Ursprung, Wachstum, Aufnahmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Johann Heinrich Feder; z 1745 r.; fol. 1—97²⁴.

Rkps 220: Kurzgefaßte historische Nachricht von des Hohen Deutschen Ritter Ordens Ursprung, Wachstum, Aufnahmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Johann Heinrich Feder; z XVIII w.; pag. 1—149²⁵.

Rkps 221: Kurzgefaßte historische Nachricht von des Hohen Deutschen Ritter Ordens Ursprung, Wachstum, Aufnahmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Johann Heinrich Feder; z 1745 r.; fol. 1—58²⁶.

Rkps 228: Kurze Geschichte des Deutschen Ordens; rękopis został napisany przez G.P. Hoepfnera; z XVIII w.; fol. 1—39.

Rkps 231: Historia Ordinis Beatae Mariae Teutonicorum von Johann Caspar Venator; z XVII w.; fol. 1—327²⁷.

Rkps 232: Historia Ordinis Teutonici; z XVIII w; fol. 1—345²⁸.

Rkps 238: Summarischer Entwurf und kompendiose Beschreibung von des retterlichen deutschen Ordens Ursprung, florierter Aufnahme, erhaltener großer Potenz — diminution, auch aus was Ursachen sich solche ergeben, zumahlen in was für einem Stande dieser Orden derzeit bestehe, beschrieben und — — — zusammengetragen von

20 Kodeks zawiera też różnego typu dodatki. Por. rkps 176.

21 O autorze kroniki: patrz przyp. 8. Por. rkps 98, 193, 231, 232a.

22 Jest to wierszowana historia Zakonu. W rękopisie znajdują się również „Beilagen zu der Ordenshistorie” oraz „Anhang zu der Ordenshistorie von den unter den preußischen Hochmeistern geschlagenen Münzen”. Por. rkps 184, 219, 220, 221, 247, 481.

23 Są to dzieje Zakonu widziane głównie z pozycji ustrojowej. Dodatek zamieszczony na końcu zawiera wykaz krajowych mistrzów sycylijskich z lat 1198—1435.

24 Jest to wierszowana historia Zakonu. Por. rkps 184, 210, 220, 221, 247, 481.

25 Jest to wierszowana historia Zakonu. Por. rkps 184, 210, 219, 221, 247, 481.

26 Jest to wierszowana historia Zakonu. Por. rkps 184, 210, 219, 220, 247, 481.

27 O autorze kroniki patrz przyp. 8. Por. rkps 98, 193, 201, 232a.

28 Obecnie kodeks jest podzielony na trzy części: 1) rkps 232a — kronika Johanna Kaspara Venatora, fol. 1—73; 2) rkps 232b — kronika Ulsamera, fol. 1—195; 3) rkps 232c — Varia dotyczące Zakonu Krzyżackiego, fol. 1—77.

Johann Heinrich Koler, Obervogt und Landkomturischer Rat zu Althausen; z 1679 r.; fol. 1—37.

Rkps 247: Kurzgefaßte historische Nachricht von des hohen Deutschen Ritterordens Ursprung, Wachstum, Aufnehmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen, von Johann Heinrich Feder; kopia z XVIII w.; pag. 1—159²⁹.

Rkps 277: Compendium historicum von des Deutschen Ordens Anfang, wie derselben nach Preußen kommen, dasselb zum Christentum bracht und bei 300 Jahre besessen; kronika została napisana dla wielkiego mistrza i krajowego mistrza niemieckiego Leopolda Wilhelma przez Paulusa Schreiberera z Altenbiesen; z 1644 r.; fol. 1—112³⁰.

Rkps 278: Historia succincta de ortu et progressu Ordinis Hospitalis B. Mariae V. Teutonicorum Hierosolymitani quod eiusdem clericos et sacerdotes; kronika została napisana przez Jakoba Josepha Breitenbacha; z XVIII w.; fol. 1—43.

Rkps 295: Kurzgefaßte historische Nachricht von des hohen Deutschen ritterlichen Ordens Ursprung, Wachstum, Aufnahme, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Jakob Joseph Breitenbach; z XVIII w.; fol. 1—89³¹.

Rkps 308: Succincta notitia de origine, secundis et adversis successibus nec non de statu moderno inclyti Ordinis equestris hospitalis B. M. V. Teutonicorum in Jerusalem. Adjunctis nominibus et insignibus omnium praefati Ordinis magistrorum, eorundemque electione, gestis et obita; z XVIII w.; fol. 1—53.

Rkps 332: Geschichte des Ordens der Brüder des deutschen hauses Unserer lieben Frau von Jerusalem; z XIX w.; fol. 1—395³².

Rkps 336: Geschichte des Deutschen Ritterordens bis 1770; fol. 1—223³³.

Rkps 340: Eine gedrängte Geschichte vom Ursprung des Hohen deutschen Ritter Ordens von allen dessen Groß- und Hochmeistern in gebundenen Zeilen entworfen und mit Anmerkungen versehen von Christian Ludwig Feder, Patronatspfarrer zu Pfaffenhofen in Franken; z 1804 r.; fol. 1—40³⁴.

Rkps 341 zawiera dwa utwory: 1) Cronica des Hoch-Lob-Würdigen Ritterlichen Teutschen Ordens. 1552; kronika została napisana przez trzech rycerzy Zakonu Krzyżackiego rodzeństwo Leo, Adriana i Faustina von Waiblingen w 1528 r.; odpis wykonał Jakob Joseph Breitenbach w 1791 r.; fol. 1—85³⁵; 2) Kurzgefaßte Historischen Nachricht von des Hohen Ritterlichen Deutschen Ordens Ursprung, Wachstum und Aufnehmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksale. In gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von ——— abgeschrieben durch Jacob Franc. Joseph Breitenbach ——— A. D. 1793; fol. 1—32³⁶.

29 Jest to wierszowana historia Zakonu. Por. rkps 184, 210, 219, 220, 221, 481.

30 Kodeks zawiera wszystkie fundacje kościelne baliwatu Altenbiesen. Por. rkps 127, 407.

31 Jest to wierszowana historia Zakonu. Por. rkps 341.

32 Kodeks ten składa się z dwóch części: 1) fol. 1—268; 2) fol. 1—127.

33 Rękopis ów składa się z sześciu ksiąg: 1) Anfang des Hohen Deutschen Ritter Ordens und biss auf das Jahr 1770, fol. 1—14; 2) Ursprung des Deutschen Ritter Ordens, fol. 1—16; 3) bez tytułu — dalszy ciąg poprzednich ksiąg, fol. 1—25; 4) bez tytułu — dalszy ciąg poprzednich ksiąg, fol. 1—55; 5) bez tytułu — dalszy ciąg poprzednich ksiąg, fol. 1—54; 6) bez tytułu — dalszy ciąg poprzednich ksiąg, fol. 1—59.

34 Jest to wierszowana historia Zakonu.

35 Data 1552 r. znajduje się na pierwszej stronie kodeksu, a data 1528 r. znajduje się na jego drugiej stronie. Por. rkps 129, 148, 443, 465.

36 Jest to wierszowana historia Zakonu. Por. rkps 295.

Rkps 352: Geschichte Preußens 1224—1467; prawdopodobnie z XVII w.; fol. 1—77.

Rkps 359: Fragmente über die Geschichte des Deutschen Ordens; prawdopodobnie z XVII w.; fol. 1—125.

Rkps 407: Compendium historicum von des Deutschen Ordens Anfang, wie derselbe nach Preußen gekommen, dasselbe zum Christentum gebracht und bei 300 Jahre besessen; zu Ende alle der Ballei Altenbiesen fundationes kurz bei- und zugefügt verfaßt von Paulus Schreiber; z XVII w.; fol. 1—75.

Rkps 422: Geschichte des Ritterordens St. Mariä des Deutschen Hauses zu Jerusalem; z XIX w.; fol. 1—231.

Rkps 432: Lateinische Ordenschronik; łaciński oryginał został napisany przez radcę Zakonu Krzyżackiego Jakoba Schrenka von Notzing; na język niemiecki przetłumaczył Adam Gufer; z 1613 r.; fol. 1—165.

Rkps 435: Geschriebene series successionis et historiae der Meister des Deutschen Ordens in Livland; łaciński oryginał został napisany przez Thomasa Hornera w 1566 r.; na język niemiecki przetłumaczył Konrad Bernbach; z XVIII w.; fol. 1—33³⁷.

Rkps 439: Preußische Chronik vom Jahr 1099 bis 1272; kopia z XVI w.; fol. 1—50.

Rkps 442: Chronik des ritterlichen Deutschen Ordens mit der Lande Preußen und Livland Ursprung auf das aller kürzeste begriffen; z 1528 r.; fol. 1—211.

Rkps 443: Chronik des hochlobwürdigen ritterlichen Deutschen Ordens zusammen mit der edlen Lande Preußen und Livland Ursprung auf das aller kürzeste begriffen von den drei Brudern, Leo, Adrian und Faustin von Waiblingen für den Landkomtur der Ballei an der Etsch Heinrich von Knöringen; z 1528 r.; fol. 1—352.

Rkps 445: Chronik der Hochmeister in Preußen und anderer Ordenwürdenträger dort und in Livland; z XVIII w.; fol. 1—239³⁸.

Rkps 447: Compendium historicum von des Deutschen Ordens Anfang, wie derselb in Preußen gekommen, dasselb zum Christentumb bracht und bei 300 Jahr besessen; z około 1680; fol. 1—118³⁹.

Rkps 449: Kurze Geschichte der Hoch- und Deutschmeister von 1190 bis 1694 mit illuminiertem Abszeichnung der Wappen derselben, Herrn Landkomtur der Ballei Altenbiesen Frh. v. Wassenaar gewidmet mit einer kurzen Nachricht von der von Wassenaarischen Familie; z 1694 r.; fol. 1—125.

Rkps 450: Kurze Geschichte über den Deutschen Ritterorden zusammengetragen von Archivar Anton Breitenbach; z 1839 r.; fol. 1—31⁴⁰.

Rkps 452: Chronica inclyti Teuton. Ordinis ex germano manuscripto in latinum versa per R.P. Bartholomeum Kremer monasterij speciosae vallis praepositum in eiusdem Curia Mergentheimensi; z 1647 r.; fol. 1—63.

Rkps 456: Chronik des Deutschen Ordens in Versen von Hans Kaspar von Flachsland; z 1601 r.; fol. 1—255⁴¹.

37 Por. rkps 99, 145.

38 Kodeks ten składa się z dwóch części: 1) fol. 1—147; 2) fol. 1—92.

39 Na końcu rękopisu znajdują się wszystkie fundacje kościelne dokonane w baliwacie Altenbiesen.

40 Por. rkps 126, 150.

41 Jest to wierszowana historia Zakonu z indeksem na końcu. Ów autor nie jest identyczny z Hansem von Flachsland burmistrzem Bazylei żyjącym w XV stuleciu: patrz [N. N.] Vischer, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 7, 1968, s. 87, 88.

Rkps 459: Chronik des Deutschen Ordens; z XVI w.; pag. 1—92.

Rkps 460: Chronologia documentorum Ordinis Teutonici 1401—1500; prawdopodobnie z XVII w.; fol. 1—210.

Rkps 465: Chronica des hochlobwürdigen ritterlichen Deutschen Ordens zusammen mit der edlen Lande Preußen und Livland Ursprung auf das aller kürzeste begriffen, von den drei Brüdern Leo, Adrian und Faustin von Waiblingen für den Landkomtur der Ballei an der Etsch Heinrich von Knöringen; z 1528 r.; fol. 1—419⁴².

Rkps 477: Compendiose Cronica zu des Deutschen Ordens Herkommen und Geschichte; z 1528 r.; fol. 1—22⁴³.

Rkps 481: Kurzgefaßte historische Nachricht von des hohen Deutschen Ritterordens Ursprung, Wachstum, Aufnehmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen, in gebundener Rede aufgesetzt u. mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Johann Heinrich Feder; z 1769 r.; pag. 1—159⁴⁴.

Rkps 517: zawiera dwie kroniki: 1) Chronik des Deutschen Ordens von Anfang bis 1835; z XIX w.; pag. 1—61; 2) Extrat de Schrenkii. Historia Ordinis Equestris Hospitalis Sanctae Mariae Teutonicorum etc.; prawdopodobnie z XVIII w.; pag. 63—98.

Rkps 522: Historia Ordinis. (Maximilianische Chronik des Deutschen Ordens); z 1613 r.; fol. 1—346⁴⁵.

Rkps 524: Abrégé de l'histoire de l'Ordre Teutonique par A. A. de Krufft; z 1761 r.; fol. 1—38⁴⁶.

Rkps 525: Abrégé de l'histoire de l'Ordre Teutonique par A. A. de Krufft; z 1761 r.; fol. 1—38⁴⁷.

Rkps 531: Maximilianische Ordenschronik vom Jahre 1606; fol. 1—703.

Poza wymienionymi powyżej rękopisami znajdują się również inne kodeksy, zawierające dzieje Zakonu. Są to jednak kopie dzieł, które zostały już opublikowane. Chodzi o następujące rękopisy:

Rkps 71: Abschrift einer Alten Preußenchronik; z XIX w.; fol. 1—225; kodeks ten zawiera *Starszą kronikę wielkich mistrzów*: por. *Die ältere Hochmeisterchronik*, hrsg. von M. Töppen, SRP, Bd. 3, Leipzig 1866, ss. 540—709 oraz *Historię pewnego Związku*: por. *Geschichte von wegen eines Bundes*, hrsg. von M. Töppen, SRP, Bd. 4, Leipzig 1870, ss. 75—211. M. Olivier uważa (informacja ustna), że obecny rękopis 71, to rękopis, który był wcześniej przechowywany pod sygnaturą 85: por. M. Töppen, *Einleitung zur älteren Hochmeisterchronik*, SRP, Bd. 3, Leipzig 1866, s. 520, 521. Według tego francuskiego historyka rękopis 71 (dawniej 85), to odpis z tzw. rękopisu szkokholmskiego, którego dokonał w Sztokholmie J. Dudik na początku 1850 r. podczas przeprowadzanej kwerendy: por. J. Dudik, *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte*, Brünn 1852,

42 Por. rkps 129, 148, 341, 443.

43 Jest to kopia z XVIII w.

44 Jest to wierszowana historia Zakonu z dodatkiem o monetach wybijanych w Prusach za rządów wielkich mistrzów. Por. rkps 184, 210, 219, 220, 221, 247.

45 Rękopis składa się z dwóch tomów: I tom, fol. 1—190; II tom, pt. *Continuatio rerum*, fol. 1—156.

46 Francuski badacz Mathieu Olivier uważa (informacja ustna), że jego autorem był prawdopodobnie szlachcic austriacki Andreas Anton Freiherr von Krufft (1721—1793). Według tego historyka napisanie kroniki i podanie nazwiska po francusku jest całkowicie możliwe ze względu na wpływ tegoż języka pod koniec XVIII w. w środowisku, z którego wywodzi się autor rękopisu. Kodeks ten jest identyczny z rkps 525.

47 Kodeks ten jest identyczny z rkps 524.

ss. 268—285; patrz też L. Kurras, *Deutsche und Niederländische Handschriften der Königlichen Bibliothek Stockholm: Handschriften*, Stockholm 2001, s. 78.

Rkps 162: Von dem Land zu Preußen, welchergestalt das durch die Deutschen Herren ritterlich erstritten und zum christlichen Glauben bracht, aus einer italienischen Chronik, so Papst Pius II. beschrieben, welcher Papst vormals Eneas Sylvius genannt und etwo Kaiser Friedrichs III. Sekretarij gewesen, durch Herrn Andreen von Brandis zu Lwonburg, Komturn zu Lengmoos, Deutsch Ordens, ausgezogen und verdeutscht; z 1549 r., fol. 1—8; por. *Aeneas Sylvius Preussen betreffende Schriften*, hrsg. von T. Hirsch, SRP, Bd. 4, Leipzig 1870, ss. 218—253. Trudno nam powiedzieć, czy i jakie pokrewieństwo istniało między wyżej wymienionym Andream von Brandis a dziejopisarzem Jakobem Andrä hrabią von Brandis żyjącym w latach 1569—1629: patrz K. Kosch, *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, Bd. 2, 1995, s. 65. Natomiast jest mało prawdopodobne, aby był spokrewniony z dziejopisarzami mieszczańskimi, to jest Henningem Brandis burmistrzem Hildesheim żyjącym w latach 1454—1529 oraz z Joachimem Brandis (młodszym) burmistrzem Hildesheim żyjącym w latach 1553—1615; o tych mieszczanach: patrz R. Zoder, *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 2, 1955, s. 525.

Rkps 192: Chronica terrae Prussiae de anno 1326; kopia z XVII w.; jest to Kronika Piotra z Dusburga: por. *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, hrsg. von M. Töppen, SRP, Bd. 1, Leipzig 1861, ss. 24—219.

Rkps 205: Chronik des Deutschen Ordens, hauptsächlich was Preußen und Livland betrifft 1360—1419; z 1514 r.; na kartach 102—120 glosy Gregora Spieße i komentarze archiwisty Stephana Kheulla z 1690 r.; kodeks ten zawiera Kronikę Jana z Posilge (z Rheden): por. Johanns von Posilge, Officials von Pomesanien, *Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419) zugleich mit den auf Preussen bezüglichen Abschnitten aus der Chronik Detmar's von Lübeck*, hrsg. von E. Strehlke, SRP, Bd. 3, Leipzig 1866, ss. 79—388; Wykaz wielkich mistrzów Zakonu Niemieckiego: por. *Verzeichniss der Hochmeister des Deutschen Ordens*, hrsg. von E. Strehlke, Bd. 3, Leipzig 1866, ss. 388—397; Relację Hermanna von Salza; por. *Hermann v. Salza's Bericht über die Eroberung Preußens*, hrsg. von T. Hirsch, SRP, Bd. 5, Leipzig 1874, ss. 159—168; Krótkie roczniki pruskie: por. *Kurze Preußische Annalen 1190—1337*, hrsg. von E. Strehlke, SRP, Bd. 3, Leipzig 1866, ss. 1—4; Relację Hartmana von Heldrungen: por. *Hartmann v. Heldrungens Bericht über die Vereinigung des Schwertbrüderordens mit dem D. O. und die Erwerbung Livlands durch den letzteren*, hrsg. von T. Hirsch, SRP, Bd. 5, Leipzig 1874, ss. 168—172.

Rkps 305: Chronik von Preußen verfaßt um 1484; fol. 1—79; jest to Starsza kronika wielkich mistrzów: por. *Die ältere Hochmeisterchronik*, SRP, Bd. 3, ss. 540—709; patrz też M. Töppen, *Einleitung zur älteren Hochmeisterchronik*, SRP, Bd. 3, s. 520, 521.

Rkps 363: Chronik des dreizehnjährigen Krieges in Preußen 1453—1466; z 1549 r., fol. 1—187; jest to historia pewnego związku: por. *Geschichte von wegen eines Bundes*, SRP, Bd. 4, ss. 75—211. Według M. Olivier (informacja ustna) jest to rękopis, który był wcześniej przechowywany pod sygnaturą 65: por. M. Töppen, *Einleitung zur Geschichte von wegen eines Bundes*, SRP, Bd. 4, Leipzig 1870, s. 72.

Rkps 392: Chronik des Deutschen Ordens 1467, fol. 1—200; jest to Młodsza kronika wielkich mistrzów: por. *Die jüngere Hochmeisterchronik*, hrsg. von T. Hirsch, SRP, Bd. 5, Leipzig 1874, ss. 43—148.

Rkps 427b: Alte Preußenchronik aus dem Ende des 15. Jahrhunderts, fol. 1—263; jest

to Starsza kronika wielkich mistrzów: por. *Die ältere Hochmeisterchronik*, SRP, Bd. 3, ss. 540—709.

Rkps 444: Bericht vom preußischen Krieg unter der Regierung des Markgrafen Albrecht von Brandenburg und des deutschen Gebietes geschickter Volks- und Geldhilfe 1511—1520 verfaßt von Secretarius Gregor Spies, pag. 1—59; jest to relacja sekretarza Jerzego Spieße o wojnie pruskiej pod rządami wielkiego mistrza margrabiego Albrechta z Brandenburga; por. *Secretarii Gregorii Spieszen Bericht vom Preussischen Krieg und regierung markgrafen Albrechts zu Brandenburg, hochmeister etc.*, hrsg. von M. Töppen, SRP, Bd. 5, Leipzig 1874, ss. 348—359.

Rkps 565: Bruchstück der Reimchronik des Wigand von Marburg: z około 1400 r.; pojedyncza pergaminowa karta; jest to rymowany fragment Kroniki Wiganda z Marburga: por. *Die Chronik Wigands von Marburg*, hrsg. von T. Hirsch, SRP, Bd. 2, Leipzig 1863, ss. 468—471, Fragment I⁴⁸.

Reasumując, mamy tu do czynienia nie tylko z dziejami Zakonu Krzyżackiego i Prus, ale także z kronikami inflanckimi. Rękopisy pochodzą w większości z XVII i XVIII w., pozostałe zaś z XVI i XIX stulecia. Blisko dla trzydziestu z nich nie udało się ustalić autora, tzn.: rkps 72 (XIX w.), rkps 103 (1780 r.), rkps 144 (XVI w.), rkps 147 (XVII w.), rkps 148 (1528 r.), rkps 154 (1688 r.), rkps 155 (1710 r.), rkps 167 (XIX w.), rkps 177 (XVIII w.), rkps 179 (1736 r.), rkps 216 (XVIII w.), rkps 232 c (XVIII w.), rkps 308 (XVIII w.), rkps 332 (XIX w.), rkps 336 (około 1770 r.), rkps 352 (prawdopodobnie XVII w.), rkps 359 (XVII w.), rkps 422 (XIX w.), rkps 439 (XVI w.), rkps 442 (1528 w.), rkps 445 (XVIII w.), rkps 447 (około 1680 r.), rkps 449 (1694 r.), rkps 459 (XVI r.), rkps 460 (prawdopodobnie XVII w.), rkps 477 (1528 r.), rkps 517 (XIX w.), rkps 522 (1613 r.), rkps 531 (1606 r.). Natomiast rękopisy, których twórców znamy, zostały napisane przez następujące osoby: Jakob Joseph Breitenbach: rkps 78 (1790 r.), rkps 278 (XVIII w.), rkps 295 (XVIII w.), rkps 341 (1793 r.); Anton Breitenbach: rkps 126 (1850 r.), rkps 150 (1850 r.), rkps 450 (1839 r.); Christian Ludwig Feder: rkps 340 (1804 r.); Johann Heinrich Feder: rkps 184 (1745 r.), rkps 210 (1745 r.), rkps 219 (1745 r.), rkps 220 (XVIII w.), rkps 221 (XVIII w.), rkps 247 (XVIII w.), rkps 481 (1769 r.); Hans Kaspar von Flachsland: rkps 456 (1601 r.); G.P. Hoepfner: rkps 228 (XVIII w.); Thomas Horner (tłumaczenie Konrad Bernbach): rkps 99 (1566 r.), rkps 145 (XVI w.); rkps 435 (XVIII w.); Stephan Kheull: rkps 185 (około 1695 r.); Bartholomeus Kremer: rkps 452 (1647 r.); Johann Heinrich Koler: rkps 238 (1679 r.); A. A. de Krufft: rkps 524 (1761 r.), rkps 525 (1761 r.); Paul Schreiber: rkps 127 (1650 r.), rkps 277 (1644 r.), rkps 407 (XVII w.); Jakob Schrenk von Notzing (tłumaczenie Adam Gufer): rkps 432 (1613 r.), rkps 517 (prawdopodobnie z XVIII w.); Ulsamer: rkps 232 b (XVIII w.); Johann Heinrich Ursinus: rkps 176 (XVIII w.), rkps 198 (1747 r.); Johann Caspar Venator: rkps 98 (sprzed 1687 r.), rkps 193 (około 1669 r.), rkps 201 (1686 r.), rkps 231 (XVII w.) rkps 232a (XVIII w.); Leo von Waiblingen: Faustin, Adrian rkps 129 (około 1533 r.), rkps 341 (1528, 1552); rkps 443 (1528 r.), rkps 465 (1528 r.). Jak można zauważyć, pojedyncze dzieła zawarte są w kilku rękopisach.

48 Oprócz wymienionych rękopisów jest jeszcze jeden kodeks o treści historycznej, choć nie dotyczący spraw prusko-inflanckich. Chodzi tu o rkps 136: *Historischer kurzer Bericht des Ursprungs der Kommende de Linz nebst Einführung der hiezu gehörigen Schriften und Dokumente*; z XVIII w.; pag. 1—325.

Wolno przypuścić, iż powyższe kodeksy warto byłoby poddać badaniom⁴⁹. Jeśli nawet nie doprowadzą one do powiększenia bazy źródłowej dla rekonstrukcji dziejów, to z pewnością przyczynią się do poszerzenia jej dla badań nad kształtowaniem się metody myśli historycznej w obrębie Zakonu Niemieckiego, a szerzej — mentalności Krzyżaków w Rzeszy w XVI—XIX w.

⁴⁹ Wydaje się, że niektóre z nich mogą być szczególnie atrakcyjne dla historyków, jak np. rkps 184, 210, 219, 220, 221, 247, 295, 340, 341, 456, 481, które zawierają rymowane kroniki. Wskazywałyby one na nawiązanie do dzieł Mikołaja z Jeroschina i Wiganda z Marburga, a więc pruskiej tradycji pisania wierszem dziejów Zakonu Krzyżackiego.